

**Ali təhsilin bakalavriyat pilləsində
musiqi müəllimi hazırlığı üzrə
“XOR ARANJİMANI”
seçmə fənninin**

PROQRAMI

BAKI-2016

**Ali təhsilin bakalavriyat pilləsində
musiqi müəllimi hazırlığı üzrə
“XOR ARANJİMANI”
seçmə fənninin
PROQRAMI**

İxtisas: 050109 - “Musiqi müəllimliyi”

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Metodik Şurasının 8 dekabr 2016-cı il tarixli
iclasının qərarına əsasən çap olunur (pr.№ 4)*

BAKI-2016

Elmi redaktor:

Jalə Həmid qızı Qədimova

pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor

Tərtib edən:

Maralxanım Tofiq qızı Əliyeva
müəllim

Rəyçilər:

Afət İbrahim qızı Həsənova

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Arifə Hacıbaba qızı Qəribova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
baş müəllim

Aqil Müzəffər oğlu Qafulov

BMA-nın “Dirijorluq” kaf-n dosenti,
Azərb. resp. əməkdar müəllim

**Ali təhsilin bakalavriyat pilləsində «Xor aranjimanı» seçmə
fənninin proqramı. Bakı, ADPU, 2016, 45 səh.**

GİRİŞ

Respublikamızda baş verən yeni innovasiya islahatları şəraitində mütəxəssis hazırlığının strategiyası da dəyişir. Təhsildə dünyavilik, sivillik, ümumbəşəri mövqedən yeniləşdirilmə və şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması kimi məsələlər önə çıxmış olur. Bu gün Azərbaycanın təhsil tarixində artıq tələbəyönümlü bir təhsil sistemi formalaşır. Cəmiyyətimizin ehtiyac və tələbatlarına uyğun belə sistemin qurulmasında demokratikləşmə, humanistləşmə, inteqrasiya, differensiallaşma, fərdiləşmə, humanitarlaşma mühüm pedaqoji prinsiplər kimi nəzərə alınmalıdır. Professional musiqi təhsili sahəsi də istisna hal deyildir.

Musiqi müəlliminin peşə fəaliyyəti problemləri bu gün pedaqogika elminin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Məktəblilərimizin mənəvi mədəniyyəti və tərbiyəsi müasir musiqi müəlliminin pedaqoji savadı, biliyi və peşəkarlığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Musiqi müəlliminin peşə fəaliyyətinə hazır olması onun bilik, vərdiş və bacarıqlarının məcmusu ilə şərtləndirilir. Ümumtəhsil məktəblərdə musiqi müəlliminin işi bütöv bir kompleks professional keyfiyyətləri tələb edir və öz quruluşuna görə bir sıra mürəkkəb komponentlərdən ibarətdir. Musiqi tərbiyəsi, estetik tərbiyənin bir komponenti olaraq, hərtərəfli harmonik şəxsiyyətin yetişdirilməsinə yönəlmişdir. Bu vacib aktual məsələ yalnız yüksək səviyyəli bilik, bacarıq və vərdislərə malik olan, müasir tələblərə cavab verə bilən ixtisaslı (kvalifikasiyalı) müəllimlərin vasitəsilə həll oluna bilər.

Musiqi müəlliminin kvalifikasiyası dedikdə biz aşağıdakıları nəzərdə tuturuq: 1) müəllimin hazırlığı; 2) bu hazırlığın müasir tələblərə nə dərəcədə uyğun olması; 3) müəllimin özünətəhsil ilə hansı dərəcədə məşğul olması, yəni özünün bilik və bacarıqlarının nə dərəcədə dərinləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi.

Bu gündü reallıq təhsilin həm məzmununa, həm də tədrisin metod, üsul və formalarına xüsusi tələblər ortaya çıxarır. Dərslərdə tələbələrə müstəqil işləmə bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlmiş metod və

formalara üstünlük verilməlidir.

Məktəblilərin ideoloji tərbiyəsində xorla oxumanın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Məktəb musiqi proqramına daxil olan mahnıların əksəriyyətində vətənə, xalqa məhəbbət, dostluq, beynəlmiləçilik, zəhmətkeşlik, doğma torpağa və təbiətə sevgi tərənnüm edilir. Lakin qeyd etməliyə ki, bu mahnıların çoxu birsəslidir və musiqi müəlliminin üzərinə onları 2-3 səslə uşaq xoru üçün aranjiman edilməsi düşür.

Xalq mahnılarına gəldikdə isə, bunların əksəriyyətinə müəllim özü müşayiət qurmanı da bacarmalıdır. Azərbaycan xalq mahnılarının tərtibatlarının musiqi müəlliminin peşə fəaliyyətində rolu çox böyükdür. Bütün bunları həyata keçirmək üçün gələcəyin musiqi müəllimlərini hələ tədris dövründə hazırlamaq vacibdir. Bu mənada “Xor aranjimanı” fənni bu mühüm məsələdə öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirir.

Cəmiyyətimizin inkişafının müasir mərhələsində hərtərəfli harmonik inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsi problemi ön plana çəkilmişdir. Tərbiyə işinə kompleks yanaşma mürəkkəb bir prosesdir ki, burada elmin əsaslarına maksimal yiyələnmə, biliklərin geniş diapazonu və onların tətbiqi, hər hansı bir sahədə yüksək ixtisaslaşma, şəxsi keyfiyyətlərin (məsələn, məqsədyönlülük, motivasiya, maraq və tələbat) inkişafı kimi məsələlərin həlli nəzərdə tutulur.

Bu gün cəmiyyətdə yaradıcı, qeyri standart düşünən şəxsiyyətlərə çox böyük ehtiyac duyulur. Belə insanların yetişdirilməsində, onların yaradıcı potensialının açılmasında “Xor aranjimanı” fənninin rolu danılmazdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq düşünürük ki, “Xor aranjimanı” fənninin proqramının (kürrikulum şəklində) işlənilib-hazırlanması günümüzün ümdə məsələlərindən biridir. Çalışmışıq ki, təqdim etdiyimiz proqram elə işlənilib hazırlansın ki, hər bir tələbə azad və bərabər təhsil ala bilsin, özünə-təhsil, özünüidarə, özünürealizə vasitəsilə potensial imkanlarını üzə çıxara bilsin, özünü təkmilləşdirsin, təsdiq etsin, digər subyektlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığa və özünün peşə fəaliyyətinə hazır olsun.

I.Ümumi müddəalar

1.1. «Xor aranjimanı» fənninin proqram-kurrikulumu və onun xarakterik cəhətləri

«Xor aranjimanı» fənninin proqram-kurrikulumu hər bir gələcək musiqi müəlliminin maraq və ehtiyaclarına yönəlmiş konseptual sənəd olaraq, musiqi müəllimliyi hazırlığında fənnin təliminin əhəmiyyətini, xarakterik xüsusiyyətlərini, məqsəd və vəzifələrini müəyyən etməklə bərabər fənn üzrə təlim nəticələrinə nail olmaq istiqamətində bütün fəaliyyətləri əks etdirir. Bundan əlavə bu kurrikulum təlimin təşkili və nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə istiqamətlər verir. Onun əsas məqsədi öyrənənlərin təngidi təfəkkürü, idraki, peşə fəaliyyəti zamanı onlar üçün zəruri olan emosional, yaradıcı və digər bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir.

Bu sənəd pedaqoji yönümlü ali təhsili müəssisələrinin musiqi müəllimliyi ixtisası üzrə bakalavr hazırlığı üçün nəzərdə tutulmuşdur. «Xor aranjimanı» fənni üzrə proqram-kurrikulum hazırlanarkən gələcək müəllimlərin ehtiyac və maraqlarına, cəmiyyətin və ümumtəhsil məktəblərinin ehtiyac və tələbatlarına, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun, Təhsil sahəsində İslahat Proqramının tələbləri və dövlətin təhsil siyasətinin, «Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası»nın, «Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin milli Konsepsiyasının (Milli Kurrikulumu)», o cümlədən də Bolonya Bəyannaməsinin əsas müddəalarına diqqət edilmişdir.

Bu proqramın bütün standartları öyrənənlərin bilik, bacarıq və vərdişləri ilə bağlı nailiyyətlərin müəyyənləşdirilməsini diqqət mərkəzində saxlayan tələbyönümlü və nəticəyönümlü təhsil sənədidir.

«Xor aranjimanı» seçmə fənninin proqramı tədris materiallarının planlaşdırılmasını, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtibini, dərsin təşkili formaları, təlim metodları və vasitələrini müəyyənləşdirilərək hazırlanmasının əsasını təşkil edir.

1.2. «Xor aranjimanı» fənninin əhəmiyyəti və onun tədrisinin əsaslandırılması

Respublikamızda təhsil sahəsində aparılan islahatlar fundamental peşə hazırlığına, ixtisas üzrə zəruri bilik, bacarıq və vərdislərə malik olan müasir musiqi müəllimlərinin hazırlığını tələb edir. «Xor aranjimanı» kursu Pedaqoji Universitetin musiqi şöbəsində musiqi müəllimlərin peşə hazırlığı üçün zəruri bir fəndir, çünki onun vaitəsilə gələcəyin musiqi müəllimlərinin yaradıcı bir şəxsiyyət kimi inkişafı, milli musiqi əsaslarına cəlb olunması baş verir.

Məktəblilərin ideoloji tərbiyəsində xorla oxumağın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Məktəb musiqi proqramına daxil olan mahnıların əksəriyyətində vətənə, xalqa məhəbbət, dostluq, beynəlmiləçilik, zəhmətkeşlik, doğma torpağa və təbiətə sevgi tərənnüm edilir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu mahnıların çoxu birsəslidir və musiqi müəlliminin üzərinə onları 2-3 səslə uşaq xoru üçün tərtibat etməsi düşür. Xalq mahnılarına gəldikdə isə, bunların əksəriyyətinə müəllim əlavə olaraq özü müşayiət qurmanı da bacarmalıdır. Bütün bu bacarıqları gələcəyin müəllimi məhz “Xor aranjimanı” fənni vasitəsilə əldə edir. Bu baxımdan Pedaqoji Universitetdə gələcəyin musiqi müəllimlərinin yetişdirilməsi işində «Xor aranjimanı» fənni mühüm yerlərdən birini tutur.

Hər bir tələbə digər musiqi fənləri ilə yanaşı yalnız «Xor aranjimanı» kursunu keçəndən sonra ümumtəhsil məktəblərində musiqi müəllimi kimi səmərəli iş apara bilər.

Musiqi müəlliminin hazırlığı sistemində «Xor aranjimanı» fənni tələbələrdə yaradıcı vərdislərinin formalaşdırılmasına, xalq və bəstəkar yaradıcılığının tarixi və stilistik xüsusiyyətləri, aranjimanın və tərtibatın növləri barəsində nəzəri biliklərin əldə edilməsinə, praktiki cəhətdən aranjiman və tərtibat sahəsində vərdiş və bacarıqlara yiyələnməyə və digər fənlərlə qarşılıqlı əlaqələri daha da dərinlənənlərinə imkan yaradır ki, bu da nəticədə tələbələrin ümumtəhsil məktəbində gənc

nəslin estetik tərbiyəsi üzrə gələcək fəaliyyətlərində aldığı bilik və bacarıqları uğurla tətbiq etmələrinə təkan vermiş olur.

1.3. «Xor aranjimanı» fənninin məqsədi

«Xor aranjimanı» fənninin məqsədini tələbələrə xalq və bəstəkar yaradıcılığının tarixi və stilistik xüsusiyyətləri haqqında zəruri anlayış və biliklərin aşılması, eləcə də müxtəlif xalq və bəstəkar mahnı və instrumental musiqisinin tərtibatını, işləmələrini və aranjimanını etmə bacarığı təşkil edir.

«Xor aranjimanı» fənninin digər bir məqsədi isə gələcək musiqi müəllimlərini dünya klassiklərinin və xalqımızın musiqisi ilə tanış edərək, ona yaradıcı yanaşma bacarığının aşılmasıdır. Tələbələrdə klassik, məktəbli və xalq musiqisinə sevgi hisslərinin tərbiyəsi, mənəviyyatlarının zənginləşməsi, bədii zövq və təfəkkürlərinin formalaşdırılması, düşüncə və fikirlərinin düzgün istiqamətə yönəldilməsi, peşə ustalılıqlarının və aranjimançı-tərtibatçı vərdişlərinin əldə edilməsi bu fənnin məqsədlərindəndir.

Musiqi müəllimi, digər fənn müəllimləri kimi, öz fənninin imkanları çərçivəsində şagirdlərin fəallaşdırılması, onlarda bacarıq və qabiliyyətlərinin, müstəqil və tənqidi təfəkkürlərinin inkişafı, onların vətənə və cəmiyyətə faydalı olması üçün hansı vasitələrdən istifadə edəcəyi haqda dərinlən düşünməlidir. Bu nöqteyi nəzərdən tələbələrdə tərtibat, işləmə və aranjiman barədə ümumi təsəvvürün formalaşdırılması, gələcək məktəb fəaliyyətində aldıkları bilik və bacarıqların səmərəli və yaradıcı şəkildə tətbiq etməyə imkan yaradır.

«Xor aranjimanı» kursunun başlıca məqsədi isə sürətlə dəyişən və inkişaf edən dünyada yüksək mənəviyyətə və peşə ustalığına malik olan musiqi müəllimlərini yetişdirmək, onları müstəqil, çevik və yaradıcı düşünməyə öyrətməkdən ibarətdir. Ümumtəhsil məktəblərində xorla oxuma ideoloji tərbiyənin güclü bir vasitəsi olaraq, müxtəlif formalarda həyata keçirilir (2-3səsli uşaq xorları, 2-3-4 səsli yeniyetmə xorları).

Çox vaxt burada repertuar seçimində problemlər yaranır, çünki bu reperuar məktəblilərin ideoloji və mənəvi tərbiyəsi üçün qulluq edən yüksək bədii-estetik dəyəri olan əsərlərdən ibarət olmalıdır. Xor aranjimanı vərdişlərinə yiyələnmə, bir tipli xor üçün əsəri digər tipli xor üçün tərtibat edilməsi, mürəkkəb olmayan bir melodiyanın, xüsusən də xalq mahnılarının, xor üçün işlənilməsi bacarığı musiqi müəlliminin repertuar seçmə imkanlarını genişləndirir. Buna görə də fənnin məqsədlərindən biri də aranjiman vərdişlərinə yiyələnərək, Azərbaycan xalq mahnılarının böyük idrakı-tərbiyəvi potensialını istifadə etmək bacarığının aşılmasıdır.

1.4. «Xor aranjimanı» fənninin vəzifələri

«Xor aranjimanı» fənninin başlıca vəzifəsi dövlətin yürütdüyü təhsil siyasətinə müvafiq yüksək səviyyəli musiqi müəllimlərini yetişdirməkdən ibarətdir. Müasir dövrün imkanlarından, informasiya-kompüter texnologiyalarından, yeni təlim metodlarından yararlanıla bilər, xalq və bəstəkar musiqisini gənc nəsə maraqlı formada çatdırmağı bacaran kadrların hazırlanması da bu fənnin qarşısında duran vəzifələrdəndir. Praktiki baxımdan gələcəyin musiqi müəllimi dünya klassiklərin və xalqımızın zəngin musiqi irsindən dərslərdə məharətlə istifadə etməyi bacarmalı, onu təbliğ etməli və gənc nəsə ötürməlidir.

«Xor aranjimanı» fənninin başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərslərində repertuarın zənginləşdirilməsi üçün tələbələrdə peşə vərdişlərinin formalaşdırılması;
- Tələbələrə aranjiman edəcəyi musiqi əsərinin bədii-obraz tərəfinin spesifikasiyası, onun janr və forma xüsusiyyətlərinin təhlil etmə bacarığının aşılması.
- Fakturanın əsas növlərinin ifadəlilik imkanlarının təhlilini aparma bacarığının inkişafı: xor yazılışı üslubunda melodiyanın

- rolu, harmonik faktura və onun növləri, səsaparıcılığının xüsusiyyətləri, xorda melodik xəttin və harmonik fonun qarşılıqlı münasibəti, polifonik fakturanın növləri (səsalti, imitasiyalı, kontrastlı və s.) barəsində biliklərin əldə olunması;
- Tələbələrin xor yazı üslubunun spesifik priyomlarına yiyələnmələri: səsaparıcılığının əsas üsulları (legato, non legato, stakkato), onların ifadəlilik əhəmiyyətinin dərk edilməsi;
  - Tələbələrdə əsərin tonallığı, bəstəkarın bədii fikirlərinin açıqlanmasında onun əhəmiyyəti, əsərin tərtibatı zamanı uşaq səslərinin texniki imkanlarını və bədii obrazın xarakterini nəzərə alan tonallıq dəyişdirilmələri barəsində biliklərin aşılması;
  - Tələbələrin bütün xorun, ayrı-ayrı xor qruplarının və solistlərin mütnasib səslənməsinin müxtəlif üsullarına yiyələnməsi;
  - Tələbələr tərəfindən partiturada mətnin yazılışı, onun xor fakturası ilə əlaqəsi, söz və musiqi mətnlərinin məntiqi uyğunluğu, xorda mətn yazılışının üsulları barəsində biliklərin əldə olunması;
  - Tələbələrin praktiki cəhətdən aldığı biliklərə əsaslanaraq tərtibat, işləmə və aranjiman etmə bacarığının formalaşdırılması.

«Xor aranjimanı» kursunun digər bir mühüm vəzifəsi – tələbələrə müxtəlif pedaqoji-praktiki məsələlərin həllində köməklik göstərmək, onların dünyagörüşünü artırmaq, intellektual səviyyələrini yüksəltmək, idrak proseslərini aktivləşdirmək, təfəkkürlərini genişləndirərək zənginləşdirmək, onlarda ümumbəşəri və milli mədəni dəyərlərə dərin hörmət və sevgi hisslərini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

II. «Xor aranjimanı» fənninin məzmunu

2.1.Fənn üzrə təlim nəticələri

«Xor aranjimanı» fənninin öyrənilməsini başa vurmuş hər bir tələbə aşağıdakı təlim nəticələrini əldə etməlidir:

- Müəllifin fikirlərinin olduğu kimi qorunub-saxlanması baxımından tərtibat və işləmə üçün uyğun olan kifayət qədər musiqi materialını bilməlidir;
- Tərtibat və işləmə üçün rahat və əlverişli olan tonallıqları ayırd edə bilməlidir;
- Xor parçası ilə bütün mümkün olan iş formaları, priyomları və üsullarını bilməlidir;
- Olduğu kimi qorunub-saxlanılmalı və variativ dəyişikliklərə məruz qala bilən ifadəlilik vasitələrini ayırd edə bilməlidir;
- Musiqi əsərini məzmununa, mövzusunə, texniki imkanlarına görə lazım olan ifaçılar tərkibi üçün uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır;
- Daxilən mümkün olan yeni səslənməni görməyi və eşitməyi bacarmalıdır;
- Materialı bərabər şəkildə bütün səslər arasında paylaşdırma vərdişlərinə yiyələnəlməlidir;
- Əsərin kompozisiya baxımından məğzini aşkarlamaq bacarığına yiyələnəlməlidir;
- Xor əsərlərini transpozisiya etmə vərdişlərinə yiyələnəlməlidir;
- Xalq musiqi materialının işlənilməsi üsullarına yiyələnəlməlidir;
- Instrumental əsərlərin və solo vokal əsərlərinin tərtibatı üsullarına yiyələnəlməlidir;
- Müasir məktəb sistemində aldığı bilik, vərdiş və bacarıqlardan bəhrələnərək, dərslərdə mükəmməl şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır.

2.2. Məzmun xətləri, onların əsaslandırılması və ümumi təlim nəticələri

Tədrisi nəzərdə tutulan fənn üzrə məzmun xətlərinin müəyyən-ləşdirilməsi fənnin məzmununun daha aydın təsviri və təlim nəticələrinin sistemləşdirilməsini təmin edir.

Nəzərdə tutulan təlim nəticələtinə nail olmaq üçün musiqi müəllimi hazırlığında «Xor aranjimanı» fənni üzrə aşağıdakı məzmun xətləri müəyyən edilmişdir:

2.2.1. Xor aranjimanı haqqında ümumi anlayış.

2.2.2. Azərbaycanda xor işləmələrinin bir janr kimi formalaşması.

2.2.3. Müxtəlif əsərlərin məktəbli xoru üçün tərtibatı.

2.2.4. Xalq mahnılarının müxtəlif xorlar üçün işlənməsi.

2.2.1.Xor aranjimanı haqqında ümumi anlayış

Ümumtəhsil məktəblərində xorla mahnı oxuma musiqi dərsinin vacib bir hissəsidir. Musiqi dərslərində xalq və bəstəkar yaradıcılığının nümunələrindən istifadə etməklə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişləri genişlənir və möhkəmlənir.

Ölkəmizdə milli ruhda yaradılmış çox saylı xor əsərləri professional bəstəkarlar tərəfindən qələmə alınmışdır. Lakin qeyd etməliyik ki, uşaq xoru üçün əsərlər azlıq təşkil edir. Məhz elə bu səbəbdən musiqi müəlliminin fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi məqsədilə xor üçün tərtibatların və işləmələrin əhəmiyyəti böyükdür. Bucür əsərlərin tərtibatı və işlənməsi üsullarını tələbələr “Xor aranjimanı” fənni vasitəsilə öyrənirlər. Xor aranjimanı fənninin məzmunu və məqsədi ondan ibarətdir ki, məktəb musiqi müəllimləri və məktəb xor dərnəklərinin rəhbərləri öz sinif və kollektiv üzvlərinin ümumi musiqi inkişaf səviyyəsini, onların zövqlərini və ən başlıcası isə uşaqların vokal-xor ifaçılıq vərdişlərinin inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq, azərbaycan xalq mahnıları və ya bəstəkar mahnılarından münasiblərini seçib öz kollektivi üçün aranjiman edə bilsin, bununla da repertuar qıtlığını aradan qaldırsın.

Ümumtəhsil məktəblərinin musiqi dərsləri və xor dərnəklərində xalq mahnı yaradıcılığının nümunələrindən istifadə etməklə şagirdlərin bilik çərçivələrini genişləndirmək olar.

Xor aranjimanı dedikdə hər hansı bir təksəsli xalq mahnısı və ya bəstəkar mahnısının xor üçün işlənməsi və yaxud bir tərkib üçün yazılmış əsəri digər tərkib üçün tərtibatı nəzərdə tutulur. Deməli, aranjiman iki istiqamətdə aparılır: *işləmə və tərtibat*.

Mahnının və ya instrumental əsərin xor üçün işlənməsi tərtibatdan xeyli dərəcədə fərqlənir. Burada orijinal əsərə daha yaradıcı yanaşma baş verir və musiqi mətni, onun tempı, ritmi, harmoniyası xeyli dərəcədə dəyişdirilə bilər, hətta bəzi hallarda işləmənin müəllifi özündən əlavələr də edə bilər, məsələn, giriş və yaxud koda hissəni.

İşləmələr bir neçə növdə olur: vokal və ya instrumental melodiya müşayiətin yaradılması; melodiyanın a capella xoru üçün harmonizə edilməsi; bəstəyə yaxın olan azad işləmə, harada ki, folklor materialın əsasında yeni, orijinal bir əsər yaranır; bir kupletin mətn məzmunundan asılı olaraq müxtəlif variasiyaları; instrumental əsərin işlənməsi, harada ki, aranjiman müəllifi özünün bir çox fərdi yaradıcılıq elementlərini salmış olur. Yəni işləmələr tərtibatdan fərqli olaraq müəllifə mahnının obraz-emosional təsirini traktovka (yozum) etməyə icazə verir.

İşləmələrdə əsasən xalq mahnılarına nüfuz edilir. Onlar konsert ifaları və yaxud tədrisi məqsədlər üçün yerinə yetirilir və çox zaman bu və ya digər regionu xarakterizə edən xor toplularına yığılır. Azərbaycan xalq mahnılarının melodiyaalarının işləmələrinə başlamazdan öncə onların xarakterini, janrını və tarixi mənbələrini araşdırmaq vacibdir. Bundan əlavə hər bir mahnını hansı xor üçün (qarışq, həmcins, natamam, 2səsli və yaxud üçsəsli və s.) işlənməsi barəsində də düşünmək lazımdır. Xorun növünü və tipini, tempini, formasını və üslubunu (harmonik, hamofon-harmonik, polifonik və yaxud imitasiya elementli) müəyyənləşdirmək də vacibdir. Mahnının lad xüsusiyyətlərini də araş-

dırmaq vacibdir. Çünki bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aranjimançı mahnının xor variantının faktura tərkibini düzgün müəyyən edə bilər. Eyni zamanda o, ifa üslubu elementlərində istifadə variantını da dəqiq təyin edə bilər. Xalq mahnılarının işləməsinə başlamazdan öncə həm də onun melodiyasının xarakterini dərinlən hiss etmək vacibdir, çünki onun xüsusiyyətlərindən çox vaxt ikinci səsin qurulması asılıdır.

Çoxsəsli a capella xorunun yaradılması zaman ən mühüm məsələlərdən biri xorun fakturasında milli koloritin əks olunmasıdır. Milli melosun, bütün onun xarakterik intonasiya və ritmik detalları ilə birgə dəyişilməz qorunub saxlanması – mütləq şərtlərdən biridir.

Melodiyanın xarakteri, janrı, məzmunu, özünəməxsus lad-intonasiya və metro-ritmik quruluşundan asılı olaraq işləmələrdə müxtəlif xor üslub və priyomları istifadə olunur.

Uşaq xoru üçün çoxsəsli a capella xorunu yaradanda mürəkkəb harmoniyalardan istifadə etmək lazım deyil. Melodiya harmonik faktura tərəfindən basılmamalı, əksinə onun milli-lad xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə önə çıxarılmalıdır. Xor fakturası sadə, şəffaf, aydın və ifa üçün rahat olmalıdır və partiyaların işlək diapazonunun hüdudlarını aşmamalıdır.

İşləmələrdə müxtəlif xor fakturası növləri istifadə oluna bilər: harmonik, polifonik, hamofon-harmonik, melodiyalaşdırılmış bas partiyası ilə, səsaltı və yaxud unison. İşləmələrdə yalnız orijinal mahnının özünəməxsus təravətini və gözəlliyini məhv etməyən priyomlardan istifadə etmək lazımdır. Əksinə, elə üsullar tapılmalıdır ki, onlar üzvü şəkildə ənənəvi melos ilə birləşərək onu yeni rəngərəng boyalarla zənginləşdirsin və eynizamanda musiqinin milli melosunu pozmasın.

Azad (sərbəst) xor işləməsinin yaradılması – yaradıcı bir prosesdir. O, müəllifdən folklor musiqisi və tembr səsləməsinin spesifik xüsusiyyətləri barəsində geniş bilikləri, yaradıcı fantaziyaya və estetik zövge malik olmanı tələb edir. Xor tərtibatının isə əsas məqsədi hər hansı bir orijinal xor əsərin fakturasını yeni ifaçılıq və texniki şəraitə

adaptə etməkdən ibarətdir. Tərtibatlar müxtəlif olur: buraya həm hansısa müəyyən bir tərkibli xor əsərinin digər tərkibli xor üçün tərtibatı, həm çoxsəsli qarışıq xorun daha az səsli xor və yaxud həmcins xor üçün tərtibatı, həm də bunun tam əksi olaraq, az səsli xor əsərinin daha çox səsli xor üçün tərtibatı, solo vokal əsərlərinin müxtəlif xorlar üçün tərtibatı, instrumental əsərlərinin xor üçün tərtibatı və s. daxildir. İşləmədən fərqli olaraq tərtibatda orijinal əsərə melodik və harmonik əlavələr vermək olmaz, burada əsərin orijinal variantının melodik və harmonik özülü qorunub-saxlanılmalıdır. Tərtibat müəllifi əsərin musiqi materialını verilən xorun səsləri arasında bölüşdürməli və onun yeni ifa variantını təqdim etməlidir.

İstənilən tərtibat növünün əsas prinsiplərini unutmamaq olmaz: orijinal əsərin əsas musiqi-tematik materialı, onun lad quruluşu, ritmi, tempi, dinamikası və forması qorunub saxlanılmalıdır. Çünki musiqi materialında aparılan hətta kiçik bir dəyişdirilmə əsərin üslub və xarakterinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Tərtibat aparılan zaman orijinal əsərdə yalnız cüzi dəyişikliklər etmək olar ki, bunlar əsərin yeni texniki şəraitə uyğunlaşmasını təmin etsin (məsələn, xor partiturasının yeni tonallıqda, yeni registrdə çatdırılması, bəzi səslərin ixtisara salınması, funksionallığa təsir etməyən oktavalı ikiləşmələrin ləğv edilməsi və s.).

Hərdən çoxsəsli əsəri daha az səslər üçün tərtibatı zamanı bəzi akkordların dəyişdirilməsi məcburiyyəti ortaya çıxır, məsələn tam tonika akkordunu tonik sekstakkorda və yaxud dominant septakkordu kvinta və ya tersiya səsini ixtisara salmaqla onun dönmələrinə. Belə yer dəyişmələr və ixtisarlar orijinal əsərin harmonik dilini pozmur, buna görə də bunlara yol verilir. Melodik xətti aparmayan, ikinci dərəcəli səslərin də bir qədər dəyişdirilməsinə, akkordun bəzi səslərinin digər səslərə ötürülməsinə də yol verilir.

İbtidai siniflərdə uşaqların səs aparatı zəif inkişaf etdiyinə görə və səs tellərinin kövrək olmasını nəzərə alaraq musiqi müəllimi çox çətin

və mürəkkəb tərtibat növlərini istifadə etməməlidir. Tərtibat zamanı səslərin kəsişməsinə və yaxud oktavadan da çox aralanmasına yol vermək olmaz. Bundan başqa böyüklər üçün nəzərdə tutulmuş əsəri uşaq xoru üçün tərtibatı zamanı burada açıq-aşkar şəxsi hissləri (sevgi lirikasını) əks etdirən mövzu olmamalıdır. Uşaqlar üçün təbiət mənzərəli, vətənpərvər və yaxud yumoristik mövzular daha uyğundur.

Müxtəlif növ tərtibatların icra olunması zaman müəllimin uşaq səslərinin işlək və ümumi diapazonu, onların təbii səslənmə registrləri barəsində dəqiq anlayışı olmalıdır. Belə ki, aşağı registrdə istənilən səslərin təbii dinamikası “pp, p, mp”-dur. Orta registrdə səslər həm “p”-da, həm də “f”-də müvazinətli (taraz) səslənir. Yuxarı registrdə səslər “f” və “ff” dinamikası ilə - təbii, “p” və “pp”-da isə gərgin və sıxıntılı səslənirlər. İstənilən registrdə (aşağı, orta və yüksək) uşaq səsləri sıx yerləşdirildikdə taraz, kompakt səslənir, yalnız tessitüradan asılı olaraq müxtəlif dinamikada. Lakin geniş yerləşdirilmədə səslənmənin tarazlığı bir qədər azala bilər.

Azərbaycan xalq mahnılarının tərtibatlarının musiqi məlliminin peşə fəaliyyətində müstəsna rolu vardır. Həm ibtidai siniflərdə, xüsusilə də yuxarı siniflərdə, artıq şagirdlərin təfəkkürlərinin inkişafı proseslərinin sürətlə getdiyi və xalq mahnılarının dərin mənasını dərk edə biləcəyləri dövrdə xalq mahnılarına müraciət yaxşı tərbiyəvi və inkişafedici effekt verə bilər.

Həyatın hələ sahəsi yoxdur ki, o, azərbaycan musiqi folklorunda öz əksini tapmasın. Dastan və lirika, dərin fəlsəfi düşüncələr və insani hisslər – sevinc, zəfər, qəm, kədər, arzular və xəyallar – hər bir mövzu xalq musiqisinin müxtəlif forma və janrlarında öz yerini tapmışdır.

Azərbaycan xalq musiqisi yaradıcılığı çox qədim və zəngin ənənələrə malik olub, müxtəlif janrları özündə birləşdirir. Bu yaradıcılıq əsrlərdən bəri zənginləşə-zənginləşə təkmilləşərək və kamilləşərək nəsildən-nəsilə şifahi yolla verilmişdir. Azərbaycan xalq mahnılarının tərbiyəvi xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə hər bir xalq mahnısının altında

gizlicə bir tərbiyəvi məna yatır. Ona görə də xalq mahnılarını dinləyicələrə elə çatdırmaq lazımdır ki, orada olan gizli məqamlar aşkara çıxsın.

Azərbaycan xalq musiqisinin bir çox janrlarının kökləri uzaq keçmişdən gəlir ki, arxeoloji tapıntılar, etnoqrafik materiallar və Qobustanın daş rəsmləri bunu sübut edirlər. Digər xalqlarda olduğu kimi, qədim Azərbaycanda da fəsillərin dəyişməsi səhnələri ildən-ilə ənənə formasını alırdı. Azərbaycanda qrup halında oxuma ənənələrinin mövcudluğu “Avesta” kitabında qeyd olunmuşdu.

Solo və qrup halında oxumanın elementlərini özündə cəmləşdirən tarixi mərasimlərdən biri də “Baharın qarşılınması”dır. Bu mərasimdə danışq rəçitativlə yanaşı baharın eşqinə səslənən musiqi parçaları və himnlər əhəmiyyətli yer tutur. Burada əsas fakturalardan biri də kahinlərin xorunun ifasıdır.

“Kos-kosa” qədim tarixi oyun mərasimi də ilin iki fəslini parlaq şəkildə özündə göstərir. Burada da baharın gəlişi bayram səhnələri ilə qeyd edilir. “Kos-kosa” qədim oyun tarixi mərasiminin həm sözləri, həm də musiqisini təhlil etdikdə görünür ki, burada xalq mahnılarının və xoreoqrafiya incəsənətinin əsaslarının bünövrəsi qoyulmuşdur. Solo və xalq kütləsinin ifalarının dialoqunda unison xorla oxumanın elementləri də özünü biruzə verir.

Azərbaycan qədim mahnı yaradıcılığının janrlarından biri də əmək mahnılarıdır. Burada da qrup və solo oxuma elementləri özünü parlaq şəkildə biruzə verir. Çox güman ki, bu mahnılar əmək, zəhmət prosesində yaranıb formalaşmışdır. Bunlarla yanaşı toy və matəm mərasimlərini də qeyd etmək olar ki, burada solo və qrupla oxuma elementləri mövcuddur. Musiqi dili baxımından tarixən monodik olan xalq mahnılarımızda çoxsəslilik elementləri gizli şəkildə mövcuddur. Məsələn, mahnılarımızda çox vaxt birsəslilik melodik xəttin çəp hərəkəti baş verir ki, bu da gizli polifoniyaya meylikdən xəbər verir. Bunu da

qeyd etmək lazımdır ki, xalq mahnılarımız harmonik fakturadan daha çox polifonik (imitasiyalı) fakturaya meyillidirlər.

Azərbaycan xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinin həm polifonik, həm də harmonik fakturalarının dərin əsasları vardır. Ü.Hacıbəyli tərəfindən aparılan milli formaları avropa formalarına yaxınlaşdırmaq təcrübəsi çox uğurlu oldu və öz inkişafını və davamını digər Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında tapdı.

Milli musiqi təfəkkürünün qanunları melodiyanın qurulmasında cəmləşərək, xor işləməsinin, forma və harmoniyasından tutmuş ritm və fakturaya qədər – bütün strukturunu müəyyən edir. Əsas melodiyanın xarakterindən, onun xüsusiyyətlərindən çox vaxt ikinci səsin qurulması asılıdır. İkinci səs tez-tez birinciyə oxşar bəstələnir. Mövzu çox vaxt oktava intervalında ikiləşir və yaxud tersiya və ya seksta intervalında təyin olunur, akordlar isə azərbaycan ladlarına xas olan sekvensiyadan irəli gəlir. Buna misal olaraq F.Əmirovun, S.Hacıbəyovun, A.Əlizadənin işləmələrini göstərmək olar.

Azərbaycan xalq mahnılarının xor işləmələrində orqan punktu və ostinato prinsipi çox geniş istifadə olunur. Hər iki priyom xalq vokal-instrumental musiqisində, xüsusən də aşıq musiqisində geniş yayılmışdır. Burada da gizli çoxsəslilik elementlərini görmək olar: vokal partiyasının sərbəst musiqi xətti və sazın dissonanslı ostinatosu. Azərbaycan xalq mahnılarının işləmələrində imitasiya priyomu da geniş işlənir, çünki xalq musiqimiz imitasiyanın müxtəlif növləri ilə zəngindir (məsələn, xanəndə üçlüyündə vokal partiyasının, tar və daha sonra kamança tərəfindən təkrarlanması).

Ümumtəhsil məktəblərində peşə fəaliyyətində musiqi müəllimin xor işləməsi və tərtibatı bacarığı böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki uşaq kollektivi ilə praktiki işdə müəllim bir səsli əsəri iki-üç səs üçün işləməsini, istənilən melodiya müşayiət qurmanı, instrumental əsəri xor üçün tərtibat etməyi, böyüklər üçün yazılmış əsəri müxtəlif yaşlı uşaq səsləri üçün adaptasiya etməyi bacarmalıdır.

Dünya və Azərbaycan musiqi ədəbiyyatında çox saylı xor əsərləri professional bəstəkarlar tərəfindən qələmə alınmışdır. Lakin qeyd etməliyik ki, uşaq xoru üçün əsərlər azlıq təşkil edir. Məhz elə bu səbəbdən musiqi müəlliminin faliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün xor tərtibatların və işləmələrin əhəmiyyəti böyükdür.

Musiqi müəllimi uşaq səslərinin xarakteristikasını, yəni diapazonunu, tembr xüsusiyyətlərini və səslənmə qüvvəsini, uşaq səslərinin inkişaf mərhələlərini və onların mühafizəsi məsələlərini bilməlidir. Yalnız bütün bu biliklərə əsaslanaraq musiqi müəllimi hər hansı bir musiqi əsərinin uşaq xoru üçün savadlı tərtibatını apara bilər.

Xor işləməsi və tərtibatı aparma bacarığı müəllimə özünətəhsil, özünü inkişaf etmək, repertuarı toplama və yeniləmə, musiqi sənətinin nəzəri və tarixi qarşılıqlı əlaqələrini daha da dərinlən anlamaq üçün imkanlar yaradır ki, bu da nəticədə onun ümumtəhsil məktəbindəki fəaliyyətində uşaqların estetik təlim-tərbiyə işində uğur əldə etməsinə şərait yaradır.

Tələbə:

- Xor aranjimanının məğzini anlayır, onun iki istiqamətdə aparıldığını (işləmə və tərtibat) bilir;
- Xor işləməsi və tərtibatın bir-birindən fərqi ayırd edə bilər;
- Xor işləmələrinin və tərtibatların növlərini ayırd edə bilər;
- Tərtibat və işləmələrin prinsipləri barəsində anlayışı var;
- Azərbaycan qədim mahnı yaradıcılığının janrlarını bilir;
- Xalq mahnılarımızda çoxsəslilik elementlərinin gizli şəkildə mövcud olduğundan xəbərdardır;
- Azərbaycan xalq və bəstəkar mahnılarının işləmələrində və tərtibatlarda müxtəlif priyomların və üsulların istifadəsini bilir;
- Xor tərtibatlarının və işləmələrinin musiqi müəllimini ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyətinin səmərəli keçməsi üçün əhəmiyyətini dərk edir.

2.2.2. Azərbaycanda xor işləmələrinin bir janr kimi formalaşması.

Azərbaycanda xor sənəti XX əsrin əvvəllərində tədricən və çox təbii olaraq yaranmış və inkişaf etmişdir. Xor sənətinin yaranması 1908-ci ildə ilk azərbaycan operası “Leyli və Məcnun”un meydana gəlməsi ilə bağlı idi. Bu əsəri yaradarkən Ü.Hacıbəyli milli musiqimizə çox dərin və ehtiramla yanaşaraq və onun bütün gözəlliyini saxlayaraq xor sənətinin müasir çalarlarını istifadə etmək üçün yollar axtarmışdı.

Özünün “Leyli və Məcnun” operasında Ü.Hacıbəyli Azərbaycanda xor musiqisinin ilkin nümunələrini vermişdir. Bu xorlar hələ çox sadədirlər (bir və iki səsli). Lakin buna baxmayaraq, hətta təksəsli oxumalarda da Ü.Hacıbəyli çox böyük istedadla və məharətlə səslərin tembr rəngərəngliyindən, müxtəlif çalarlardan istifadə etmişdir.

Məsələn, I pərdənin 1-ci şəklinə səsələnən Qızlar və oğlanlar xoru “Ah, görün bu azğınlar dərsdən qaçıb nə edirlər” operanın dramaturji xəttinin inkişafında xüsusi rol oynayır. Bu xor orta registrdə birsəsli diskantlar üçün bəstələnmişdir. Xorun melodiyası məşhur “Evləri var xana xana” xalq mahnısı əsasında qurulmuşdur.

Digər təksəsli xor misalı kimi ərəblərin xorunu “Sevən Məcnun” göstərmək olar. Bu xor kişi səsləri üçün bəstələnmişdir. Xoru tenor və baslar qrupu unisonla ifa edir. Burada bəstəkar qəhrəmani xarakter daşıyan “Heyratı” muğamının ritmik instrumental epizodlarından və intonasiyalarından istifadə etmişdir.

Ü.Hacıbəyli təksəsli xorlarda yalnız faktura zənginliyi dalınca getmir, o, həm də müxtəlif səslərin tembr gözəlliyi, tessituranın müxtəlif kombinasiyalarından istifadə edir. Bu da şübhəsiz ki, operanın ədəbi məzmununun dramaturji xəttinin inkişafından irəli gəlir.

“Leyli və Məcnun” operasında ikisəsli xorlar da mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: Məcnunun elçilərinin xoru (I pərdə), İbn-Salamın elçilərinin xoru (I p.), Qızlar xoru (III p.), Ərəblərin xoru (III p.). Bütün bu xorlar ikisəslidir, lakin səs tərkibi etibarlı ilə müxtəlifdir. Bu xorlar içində “Bu gələn yara bənzər” qızlar xoru müstəsnaqlıq təşkil

edir. Bəstəkar xorun intonasiya tərkibində paralel tersiyalardan istifadə etmişdir ki, bu da azərbaycan musiqisi üçün xarakterik deyil.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda mədəniyyət və maarifin inkişafı sürətlənir. Həyat özü musiqi sənətinin qarşısında yeni və böyük məsələlər qoyur. İlk professional xor kollektivinin yaranması da belə məsələlərdən biri idi. Azərbaycan musiqisinin dərin kökləri, onun tarixi və nəzəri əsasları Ü.Hacıbəyliyə imkan verdi ki, o xor kollektivini yaratsın və onun üçün orijinal və gözəl repertuar tərtib etsin.

1926-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin çiçəklənməsi” məqaləsində Üzəyir-bəy deyirdi: “Yenə də el mahnılarımızdan münasiblərini seçib “xor” havaları düzəltməklə, musiqinin ümumi xalq arasında intişarına və ünsiyyətinə ciddi vasitə olar, xorların təşkili üçün material hazırlamış olarıq. Bu günkü klublarda və başqa mədəni evlərdə rus xorlarından başqa ayrı xorlar eşitmirik, səbəbi də odur ki, xor havalarımız yoxdur ki, öyrədənlər onlardan istifadə edə bilsinlər. Hələ ümumtəhsil məktəbdəki xorlar üçün layiq heç bir musiqimiz yoxdur. Xor kollektivinin ictimai əhəmiyyəti böyükdür”.

Beləliklə, gördüyümüz kimi hələ 20-ci illərdə Ü.Hacıbəyli xalq mahnılarının xor üçün işləmələri üzərində çalışırdı. Bu illərə Ü.Hacıbəylinin bir sıra (30-dan yuxarı) bir-iki səsli xor və fortepiano üçün xalq mahnılarının işləmələri aiddir: “Çək, şumla yeri”, “Bir quş düşdü havadan” (mis.2), “Qarabağ şikəstəsi”, “Küçələrə su səpmişəm”, “Gözəlüm sənsən”, “Gəl-gəl”, “Yelləli” və s. Bizim dövrümüzdə bəstəkar Elnara Dadaşova bu mahnıları iki və üç səsli uşaq xorları üçün işləmişdir.

1937-ci ildə Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq mahnılarının xor üçün işləmələri” işıq üzü görür ki, burada xor, fortepiano, tar, kamança, balaban və digər xalq çalğı alətləri istifadə olunmuşdur. Böyük bəstəkarımız xalq çalğı alətləri ansamblı və fortepianonun müşayiəti ilə “Ay bəri bax”, “Gedək gözək bağçada”, “Aman nənə”, “Nə gözəldir”,

“Lolo”, “Sən gözəl”, “Ləlli” və digər xalq mahnılarını xor üçün işləmişdir. Bu mahnılar əsasən qarışıq xor üçün tərtib edilmişdir.

50-60-cı illərdə Azərbaycan bəstəkarları Üzeyir-bəyin yolunu davam etdirərək xor musiqisi sahəsində müxtəlif janrlı əsərlər yaradırlar. Buraya kantatalar, himnlər, odalar, uşaq mahnıları, həm də xalq mahnılarının və digər bəstəkarlarının birsəslili mahnılarının işləmələri daxildir.

Qeyd etməliyik ki, 60-cı illərdə Azərbaycan bəstəkarları musiqi fikrinin inkişafında yeni üsullarla, yeni harmonik səslənmələrlə silahlanaraq xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinə daha da professional yanaşmışlar. Bu dövrün xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinin partituraları daha da dolğun və mürəkkəb şəkil alır: xor partiyaları müstəqilləşir, işləmələrdə polifonik yazı üslubunun mürəkkəb elementlərindən istifadə olunur.

Xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinin musiqi dilinin inkişafı fortepiano ifaçılığının və simfonik orkestr üçün professional əsərlərin yaranması ilə sıx əlaqədə, həmişə paralel hərəkət etmişdir. Qeyd etdiklərimiz 60-cı illərdə yaranan işləmələrin yeni üslub xüsusiyyətləri olaraq, bəstəkarların musiqi təfəkkürünün, yazı texnikasının və s. inkişafı ilə əlaqədar öz əksini tapır.

60-80-ci illərdə xalq mahnılarının işləmələri janrına C.Cahangirov (x/m “Yar neylədi”, “Gül açdı bahar oldu”), F.Əmirov (x/m “Gözəlim sənsən”), T.Quliyev, R.Mustafayev, N.Əliverdibəyov (x/m “Gül baxçalar”, “Almanı atdım xarala”) və başqaları müraciət etmişlər. Əksər bəstəkarlar xalq mahnılarını qarışıq və ya uşaq a kapella xoru üçün işləmişlər.

Fortepiano müşayiətilə xor üçün xalq mahnılarının işləmələrini isə R.Mustafayev və N.Əliverdibəyov yaratmışlar. Bu baxımdan N.Əliverdibəyovun 1963-cü ildə nəşr olunmuş fortepiano, xor və solo üçün “Azərbaycan xalq mahnıları” toplusu böyük maraq doğurur. Topluda 4 mahnı – “Səndən mənə yar olmaz”, “Gözəlim istərəm”, “Ay gözəl” və

“Dağıstan dağ yeridir” öz yerini tutmuşdur. Mahnılar dördsəsli qarışıq xor üçün işlənmişdir. Burada bəstəkar bütün yeni element və üsullardan, akkord və səslənmələrdən istifadə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mahnıların fortepiano müşayiəti çox böyük ustalılıqla yazılmış, gözəl harmoniya və fakturası ilə seçilir.

Xalq mahnılarının işləmələri barəsində danışanda R.Mustafayevin adını çəkmək mümkün deyil. O,200-dən artıq xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinin müəllifidir. Onun işləmələri özünəməxsus harmonik dili və xor fakturası ilə seçilir. Bunların içində “Aman ovçu”, “Ay, Gülabatın” və bir çox başqaları vardır.

Xalq mahnılarının işləmələri janrına bəstəkarlarımızdan əlavə xormeysterlərimiz də müraciət etmişdir. 1950-ci illərin sonunda Ü.Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət konservatoriyasında açılan xor dirijorluq kafedrası 60-cı illərdə ilk xormeysterlər kadrlarını buraxmışdır. Onların fəaliyyəti Azərbaycanda xor musiqisinin inkişafında, ifaçılığın formalaşması və professional səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük rol oynamışdır. Bu xormeysterlər sırasında Nicat Məlikovun, Adil Qafarovun və Əfsər Cavanşirovun adlarını çəkmək lazımdır. Onların xor üçün xalq mahnılarının işləmələri forma aydınlığı, xor fakturasının şəffaflığı, çox səsliliklə, musiqi materialının ifadəliliyi ilə, imitasiyalılığı və polifonikliyi ilə fərqlənir.

Profesional xorlar çox böyük məmnuniyyətlə N.Məlikovun “Salma gözdən”, “Nə baxırsan”, “Bülbülün geydiyi sarı”, ”Yar gəlir”, “Girdim yarın baxçasına”, “Ay dili-dili”, “Ay qız kimin qızısan” və s. xalq mahnılarının işləmələrini öz repertuarlarına daxil edirlər. Bu işləmələrin çoxu a kapella qarışıq xor tərkibi üçün işlənmişdir. A.Qafarovun işləmələri əsasən təhsil xorlarının (texnikumlar, ali məktəblər) repertuarında yerini tapmışdır. Uşaq xoru repertuarı üçün işləmələrə gəldikdə isə burada Ə.Cavanşirovun və R.Şəfqin müstəsna rolu olmuşdur.

Azərbaycanda nəşr olunmuş uşaq mahnılarının təhlili göstərir ki, bu janra bir çox bəstəkarlarımız üz tutmuşdu. Belə ki, Ü.Hacıbəyli, Q.Qarayev, F.Əmirov, S.Ələsgərov, A.Rzayeva, Q.Hüseynli, M.Mirzəyev, O.Zülfüqarov, T.Quliyev, T.Hacıyev, A.Dadaşov, N.Əliverdibəyov, Ş.Axundova, H.Nəcəfova, O.Rəcəbov, R.Şəfəq və başqaları öz yaradıcılıqlarında müxtəlif yaş dövrlərinə aid uşaq mahnılarına yer ayırmışdır. Həmin mahnıların bir qismi ibtidai sinif şagirdlərə, digərləri isə yuxarı sinif məktəblilərinə aiddir. Lakin bu mahnıların əksəriyyəti (M.Mirzəyevin, R. Şəfəqin və A. Dadaşovun mahnılarını çıxmaqla) bir səslidir.

Bəstəkarlarımızdan Rəşid Şəfəq, Əfsər Cavanşirov, Oqtay Rəcəbov və Oqtay Zülfüqarov ümumiyyətlə öz həyatlarını uşaqlar üçün çox səslili xor mahnılarının yaradılmasına həsr etmişlər. Bundan əlavə Ə.Cavanşirov və R.Şəfəq digər Azərbaycan bəstəkarlarının bir səslili uşaq mahnılarını xor üçün işləmiş və tərtibatlarını aparmışlar. R.Şəfəqin özünün mahnılarının çoxu fortepiano müşayiətilə olduğu halda, onun digər bəstəkarların və xalq mahnılarının işləmələri əsasən a kapella xoru üçündür.

1979-cu ildə Ə.Cavanşirovun “Oxuyur Bənövşə” adlı mahnılar toplusu dərc olunmuşdur. Bu topluda o, Azərbaycan xalq mahnılarının, Azərbaycan və digər xalqların bəstəkar mahnılarını çox səslili xor üçün işləmişdir. Bunlardan – T.Quliyevin “Bizim bağ”, S.Rüstəmovun ”Dağlar”, xalq mahnıları “Ay lo-lo”, “Mənim dostum”, “Cavan aşıq”, “Lay-lay”, V.Motsartın “Lay-lay” və digər əsərləri misal gətirmək olar. Bu işləmələrin bəziləri a kapella xoru üçün, bəziləri isə fortepiano müşayiətilədir.

Beləliklə, Ü.Hacıbəyli tərəfindən vaxtı ilə təməli qoyulan xor işləmələri janrı 1950-80-ci illərdə demək olar ki, bütün Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında bu və ya digər formada təkəməl yolunu keçmişdir.

Xor işləmələri janrının inkişafı 1990-2010-cu illərdə davam etmişdir. Yenə də bəstəkarlarımız və xormeysterlərimiz müxtəlif xalq və bəstəkar mahnılarını fortepiano müşayiətilə xor üçün işləmişlər. Bu dövrdə bu janrda çalışanlar sırasında görkəmli bəstəkarlarımız Vasif Adıgözəlovu, Musa Mirzəyevi, Cavanşir Quliyevi və xüsusilə də istedadlı qadın bəstəkarlarımızdan olan E.Dadaşovanı və N.Mirməmmədlini qeyd etmək lazımdır.

E.Dadaşovanın xeyli həm a kapella xoru, həm də fortepiano müşayiətli xorlar üçün işləmələri vardır. Bunların sırasında vaxtı ilə Ü.Hacıbəylinin nota aldığı bir səsli xalq mahnılarının ikisəsli uşaq xoru üçün “Çək şumla yeri”, “Bir quş qondu havadan”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Küçələrə su səpmişəm”, “Gözəlim sənsən”, “Dağıstan dağ yeridir”, üçsəsli uşaq xoru üçün “Gəl,gəl”, “Yelləli”, “Üç telli durna”, “Qara qız” mahnıların adını çəkmək olar. Lakin E.Dadaşovanın özünün nota aldığı və özünün müşayiət bəstələdiyi xalq mahnıları da vardır, məsələn uşaq xoru üçün işlədiyi “Sarı gəlin” xalq mahnısı.

N.Mirməmmədlinin də bir sıra xalq mahnılarının və təsniflərin xor üçün işləmələri vardır (məsələn, x/m.”Küçələrə su səpmişəm”). Ənənəni davam etdirərək bəstəkarlarımız ilə bərabər yenə də xormeysterlərimiz bu işi çox incəliklə və ustalıqla həyata keçirir. Bunların sırasında Yusif Həbibovun, Nailə Mirzəyevanın, Müsəvvər Əsgərovun, Maralxanın Əliyevanın və bir çox başqalarının adlarını çəkmək olar.

Tələbə:

- Azərbaycanda xor musiqisinin ilkin nümunələrinin yaranmasının dahi Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operası ilə bağlı olduğundan xəbərdardır;
- 20-30-cu illərdə Ü.Hacıbəylinin xalq mahnılarının xor üçün işləmələri üzərində çalışdığını bilir;
- 50-60-cı illərdə Azərbaycan bəstəkarlarının Üzəyir-bəyin yolunu davam etdirərək xor musiqisi sahəsində müxtəlif janrlı əsərlərə üz tutduğunu dərk edir;

- 70-80ci illərdə yaranan işləmələrdə yeni üslub xüsusiyyətlərinin yer aldığı anlayır;
- 1990-2010-cu illərdə xor işləmələri janrının inkişafının davamı barəsində məlumatı var;
- Ü.Hacıbəyli tərəfindən vaxtı ilə təməli qoyulan xor işləmələri janrının 1950-ci illərdən bu günə kimi demək olar ki, bütün Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında bu və ya digər formada təkamül yolunu keçdiyini bilir.

2.2.3. Müxtəlif əsərlərin məktəbli xoru üçün tərtibatı.

Bu məzmun xətti yuxarıdakılardan fərqli olaraq laborator məşğələ formasında keçirilir. Burada tələbələr aldıkları nəzəri bilikləri praktiki olaraq müxtəlif əsərlərin məktəbli xoru üçün tərtibatını praktiki olaraq öyrənirlər.

Məşğələlərdə tələbələr müxtəlif əsərləri müxtəlif tipli uşaq xorları üçün işləmələrini etməyə öyrənirlər: əvvəl dördsəsli qarışıq xoru ikisəsli və üçsəsli uşaq xoru üçün, sonra bəstəkar mahnısını ikisəsli uşaq xoru üçün, daha sonra iri həcmli xor əsərlərini iki-üç səsli uşaq xoru üçün və müşayiətli əsəri 2-3 səsli uşaq xoru üçün, nəhayət instrumental əsəri uşaq xoru üçün tərtibat etməyi öyrənir. Sonra özləri müstəqil olaraq bu işləmələri ev tapşırığı və sərbəst (müstəqil) işlər şəklində həyata keçirirlər.

Tələbə:

- Dördsəsli qarışıq xoru 2-3 səsli uşaq xoru üçün tərtibat etməyi öyrənir;
- Bəstəkar mahnısını 2-4-səsli məktəbli xoru üçün tərtibatını mənimsəyir;
- Çox səsli a kapella qarışıq xoru üçün əsəri 2-3 səsli məktəbli xoru üçün tərtibatını etməyi öyrənir;
- Müşayiətli əsəri 2-4-səsli məktəbli xoru üçün tərtibatını mənimsəyir;
- Opera xorunu 2-3-4-səsli uşaq xoru üçün köçürməsinə öyrənir;

- Kantata və ya oratoriyadan 1 hissəni 2-4 səsli uşaq xoru üçün tərtibatını mənimsəyir;
- İstrumental əsəri uşaq xoru üçün tərtibat etməyi öyrənir.

2.2.4. Xalq mahnılarının müxtəlif xorlar üçün işlənməsi.

Bu məzmun xətti də laborator məşğələ formasında keçirilir. Burada tələbələr Azərbaycan xalq mahnılarının müxtəlif tipli və tərkibli xorlar üçün işləmələrini həyata keçirməyi öyrənirlər.

Tələbə:

- Azərbaycan xalq mahnısını 2-səsli a capella qadın və ya uşaq xoru üçün işləməsini etməyi öyrənir;
- Azərbaycan xalq mahnısını 3-səsli a capella qadın və ya uşaq xoru üçün işləməsini etməyi öyrənir;
- Azərbaycan xalq mahnısının 4-səsli uşaq və ya qadın xoru üçün işləməsini etməyi öyrənir;
- Azərbaycan xalq mahnısını 2-səsli a capella kişi xoru üçün işləməsini etməyə öyrənir;
- Azərbaycan xalq mahnısını 3-4-səsli a capella kişi xoru üçün işləməsini etməyi öyrənir;
- Azərbaycan xalq mahnısını 2-səsli qarışıq xor üçün işləməsini etməyi öyrənir;
- Azərbaycan xalq mahnısını 3-səsli qarışıq xor üçün işləməsini etməyi öyrənir;
- Azərbaycan xalq mahnısını 4-səsli qarışıq xor üçün işləməsini etməyi öyrənir.

III.Məzmun standartları

«Xor aranjimanı» fənnini öyrənəndən sonra tələbələr qeyd olunan məzmun xətlərinə müvafiq bilik və bacarıqları nümayiş etdirirlər:

3.1. Xor aranjimanı haqqında ümumi anlayış.

3.1.1.Xor aranjimanı fənninin məğzini dərk edir, xor tərtibatlarının və işləmələrinin növlərini ayırd edir və prinsiplərini bilir, xalqımızın qədim mahnı yaradıcılığının janrları barəsində məlumatı var, xalq mahnılarının işlənilməsi və tərtibat üsullarını bilir, musiqi müəlliminin peşə fəaliyyətində işləmələrin və tərtibatların əhəmiyyətini dərk edir.

3.1.1.1.Xor aranjimanı fənninin məğzini dərk edir;

3.1.1.2.Xor işləməsini və tərtibatı bir-birindən fərqləndirir, onların növlərini ayırd edir və prinsiplərini bilir;

3.1.1.3. Azərbaycan qədim mahnı yaradıcılığının janrlarını bilir.

3.1.1.4.Müxtəlif xorlar üçün xalq mahnılarının işlənilməsi və müşayiətli əsərlərin tərtibatı üsullarını və priyomlarını bilir;

3.1.1.5.Musiqi müəlliminin peşə fəaliyyətində işləmə və tərtibatların əhəmiyyətini dərk edir.

3.2. Azərbaycanda xor işləmələrinin bir janr kimi formalaşması.

3.2.1.Azərbaycanda xor işləməsi janrının təməlinin Ü.Hacıbəyli tərəfindən qoyulduğunu dərk edir, sonrakı dövrdə bu janrın inkişafı tarixini bilir və bəstəkarlarımızın üslublarını ayırd edir.

3.2.1.1. 20-ci illərdə xalq mahnılarının xor üçün işləmələri janrının təməlini Ü.Hacıbəyli tərəfindən qoyulduğunu bilir;

3.2.1.2. Xalq mahnılarımızda çoxsəslilik elementlərini ayırd edir;

3.2.1.3. 30-50-cı illərdə müxtəlif Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xalq mahnı işləmələrinin üslub xüsusiyyətləri.

3.2.1.4.60-90-cı illərdə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xor işləməsi janrının təkamülü yollarını dərk edir;

3.2.1.5. Müasir bəstəkarlarımızın yaradıcılığında və xormeysterlərimizin fəaliyyətində xalq mahnı işləməsi janrının inkişafını bilir.

3.3. Müxtəlif əsərlərin məktəbli xoru üçün tərtibatı.

3.3.1. Müxtəlif musiqi əsərlərini məktəbli uşaq xoru üçün tərtibat etməyi bacarır.

3.3.1.1. Dörsəsli qarışıq xoru 2-3 səsli uşaq xoru üçün tərtibatını bacarır;

3.3.1.2. Bəstəkar mahnısını 2-4-səsli məktəbli xoru üçün tərtibatını bacarır;

3.3.1.3. Müşayiətli əsəri 2-4-səsli məktəbli xoru üçün tərtibatını bacarır;

3.3.1.4. Opera xorunu 2-3-4-səsli uşaq xoru üçün köçürməsinə bacarır;

3.3.1.5. Kantata və ya oratoriyadan bir hissəni 2-3-4-səsli uşaq xoru üçün köçürməsinə bacarır;

3.3.1.6. İstrumental əsəri uşaq xoru üçün tərtibat etməyi bacarır.

3.4. Xalq mahnılarının müxtəlif xorlar üçün işlənilməsi.

3.4.1. Xalq mahnılarının müxtəlif tipli və tərkibli xorlar üçün işləməsinə etməyə bacarır.

3.4.1.1. Azərbaycan xalq mahnısını 2, 3, 4-səsli a capella qadın və ya uşaq xoru üçün işləməsinə etməyi bacarır;

3.4.1.2. Azərbaycan xalq mahnısını 2, 3, 4-səsli a capella kişi xoru üçün işləməsinə etməyi bacarır;

3.4.1.3. Azərbaycan xalq mahnısını 2, 3, 4-səsli qarışıq xor üçün işləməsinə etməyi bacarır.

3.6.Məzmun xətlərinin saatlar üzrə bölgüsü

	Bölmənin adı	Mövzuların adı	Müh azirə	Labor məşğ.
VII semestr				
1	Xor aranjimanı haqqında ümumi anlayış	1.1. Xor aranjimanı fənninin məqsəd və məzmunu. İşləmə və tərtibatın növləri və prinsipləri.	2	–
		1.2. Xalq mahnılarının müxtəlif tərkibli xorlar üçün işlənməsi üsulları və priyomları.	2	–
		1.3. Müşayiətli və instrumental əsərlərin müxtəlif xorlar üçün tərtibatı üsulları və priyomları.	2	–
		1.4. Musiqi müəlliminin peşə fəaliyyətində işləmə və tərtibatların rolu.	2	–
Cəmi:			8	0
2	Azərbaycanda xor işləmələrinin bir janr kimi	2.1. Xor işləməsi janrının yaranmasında Ü.Hacıbəylinin rolu.	2	–
		2.2. 30-50-ci illərdə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xalq mahnı işləməsi janrının inkişafı.	2	–
		2.3. 60-80-ci illərdə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xalq mahnı işləməsi janrının təkamülü.	2	–

	forma- laşması	2.4.Müasir bəstəkarların yaradıcılı- ğında və xormeysterlərin fəliyyətin- də xalq mahnı işləməsi janrının inkışafı.	1	–
Cəmi:			7	0
3	Müxtəlif əsərlərin məktəbli xoru üçün tərtibatı.	3.1. 4-səsli qarışıq xorunun 2-3səsli məktəbli xoru üçün tərtibatı.	–	2
		3.2. Bəstəkar mahnısının 2-4-səsli məktəbli xoru üçün tərtibatı.	–	2
		3.3. Çox səsli a kapella qarışıq xoru üçün əsəri 2-3 səsli məktəbli xoru üçün tərtibatı.	–	2
		3.4. Müşayiətli əsərin 2-4-səsli məktəbli xoru üçün tərtibatı.	–	2
		3.5. Opera xorunun 2-3-4-səsli uşaq xoru üçün köçürülməsi.	–	2
		3.6. Kantata və ya oratoriyadan 1 hissənin 2-4 səsli uşaq xoru üçün tərtibatı.	–	2
		3.7. Instrumental əsərin uşaq xoru üçün tərtibatı.	–	2
Cəmi:			0	14

4	Xalq mahnılarının müxtəlif xorlar üçün işlənilməsi .	4.1. Azərbaycan xalq mahnısının 2-səsli uşaq və ya qadın xoru üçün işlənilməsi.	–	2
		4.2. Azərbaycan xalq mahnısının 3-səsli uşaq və ya qadın xoru üçün işlənilməsi.	–	2
		4.3. Azərbaycan xalq mahnısının 4-səsli uşaq və ya qadın xoru üçün işlənilməsi.	–	2
		4.4. Azərbaycan xalq mahnısının 2-səsli kişi xoru üçün işlənilməsi.	–	2
		4.5. Azərbaycan xalq mahnısının 3-4-səsli kişi xoru üçün işlənilməsi.	–	2
		4.6. Azərbaycan xalq mahnısının 2-səsli qarışıq xor üçün işlənilməsi.	–	2
		4.7. Azərbaycan xalq mahnısının 3-səsli qarışıq xor üçün işlənilməsi.	–	2
		4.8. Azərbaycan xalq mahnısının 4-səsli qarışıq xor üçün işlənilməsi.	–	2
Cəmi:		0	16	
Ümumi cəmi:		5	30	

IV.Təlim strategiyaları

4.1. «Xor aranjimanı» fənninin təliminin təşkili mexanizmi

«Xor aranjimanı» fənni ali təhsilin bakalavr pilləsində musiqi müəllimlərinin hazırlığı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bakalavr tədris planında fənnin tədrisi VII semestrədə nəzərdə tutulur. Fənnin tədrisi üçün 45 saat (15 saat mühazirə və 30 saat laborator məşğələ) nəzərdə tutulur.

4.1.1. Fəaliyyət istiqamətləri:

- problemin həlli;
- mühakimə yürütmə və əsaslandırma;
- ünsiyyət;
- bacarıqlara yiyələnmə;
- tədqiqətmə;
- tətbiqətmə

4.2.Pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri.

Pedaqoji proses (dərs) qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müəllimin aparıcı rolu sayəsində tələbənin bir mütəxəssis kimi fəaliyyətə hazırlanmasında aşağıda göstərilən prinsiplər əsasında qurulur:

1.Pedaqoji prosesin tamlığı. Pedaqoji prosesdə təlim məqsədlərinin (öyrədici, tərbiyəvi, inkişafetdirici, maarifləndirici, praktik) reallaşdırılması kompleks şəkildə həyata keçirilir, onun zəminində də məzmun, metod və vasitələri müəyyənləşdirilərək müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir.

2. Təlimdə bərabər imkanların yaradılması. Pedaqoji proses təlimdə bütün tələbələrə eyni şərait yaratmaqla onların potensial imkanlarından maksimum istifadə edir, eyni tələblərdən çıxış edir, gələcək musiqi müəllimlərinin peşakar hazırlanmasında güzəştlərə yol vermir.

3. Tələbəyönümlülük. Pedaqoji proses tələbənin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi, mənimsədiyi informasiyanı

səmərəli şəkildə həyata keçirə bilməsinə xidmət etməklə yanaşı, onun tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla təşkil edilir. Pedaqoji prosesin tələbəyönümlü istiqamətdə qurulması ona öyrənməyi öyrətmək bacarığının açılanmasını təmin edir.

4. İnkişafyönümlülük. Pedaqoji proses daima tələbənin tədqiqatçı, yaradıcı, axtarışda olan mütəxəssis kimi hazırlanmasına yönəldilir, ona öz üzərində çalışmağın, özünətəhsilin fasiləsiz olaraq davam etdirilməsinin vacibliyini və əhəmiyyətini qavradır. Müəllim müasir təhsil konsepsiyalarını bilməklə tədris etdiyi fənnin məqsədlərini aydın izah edir. Bunun üçün lazım olan tədris materiallarını müəyyənləşdirir, tələbələrə müzakirəyə cəlb edir, müstəqil düşünmə və fikir yürütmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirir və rəğbətləndirir.

5. Fəaliyyətin stimullaşdırılması. Pedaqoji proses müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlığa əsaslandığı üçün müəllim tərəfindən stimullaşdırma tələbənin uğurlarını dəyərləndirməklə onu daha yüksək təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsini təmin edir. Tələbə gələcəyin mütəxəssisi kimi bazar iqtisadiyyatın ən ağır tələbi olan rəqabətə tab gətirmək üçün dərin biliklərə, yüksək səviyyəli bacarıqlara və çevik düşüncəyə yiyələnməyə şəxsi stimulaşdırır.

6. Dəstəkləyici mühitin yaradılması. Pedaqoji proses müasir maddi-texniki baza ilə təchiz edilir, demokratik və humanitar prinsiplər əsasında sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilir. Həm müəllimlərin, həm də tələbələrin maraq və ehtiyaclarının təmin edilməsi, təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün zəmin yaradır.

7. Təlim fəaliyyəti ilə elmi axtarışların qarşılıqlı əlaqəsi. Tələbələr təlimin ilk mərhələlərindən müəllimin rəhbərliyi altında elmi axtarışlara cəlb edilir, müxtəlif səviyyəli məqalələrlə çıxış edir, sərbəst işləri üzərində tədqiqat aparır.

8. Pedaqoji prosesin tələbələrin gələcək peşəsi ilə əlaqələndirilməsi. Pedaqoji proses təlimin elmi işlə əlaqələndirilməsi, tədris olunan fənnin peşə istiqamətində qurulması və gələcəyin musiqi müəlliminin praktiki

olaraq hazırlanmasını təmin edir. Tələbələr burada aldığı bilik və bacarıqları əvvəl ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji təcrübədə sınaqdan keçirir, sonralar isə öz müəllim fəaliyyəti zamanı daha da zənginləşdirir.

4.3. Təlimin təşkilinin forma və üsullarının təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr.

Müasir dövrdə təlim prosesində tələbələrin təşəbbüskarlığını artıran, yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirən, tədqiqatçılıq keyfiyyətlərini formalaşdıran, vərdiş və bacarıqlarını genişləndirən dərslərə üstünlük verilir. Ənənəvi tədrislə yanaşı zamanın tələblərinə cavab verən qeyri-standart dərslərə: dərslə-lektoriya, dərslə-müzakirə, dərslə-disput, dərslə-yarış kimi yeni pedaqoji texnologiyaları, müasir təlim yanaşmalarını və İKT texnologiyalarını özündə əks etdirən müasir formalı dərslərə geniş yer verilməlidir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətli olan müasir fəal metodlardan (inteqrativ, interaktiv, dialoq, lahiyələr, fərdi iş-tədqiqat və s.) istifadə isə yaradıcı fəaliyyətə əsaslanaraq tələbələrin tənqidi və məntiqi tənqidlərini inkişaf etdirir və təhsilin mütəhərrikliliyini təmin edir. Müəllim və tələbənin əməkdaşlıq şəraitində qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi zəruri hesab edilir. Müasir fəal metodların istifadəsi pedaqoji prosesi tədqiqat prosesinə çevirir ki, bu da tələbəyə səmərəli, sərbəst, yaradıcı düşünmə üçün şərait yaradır. «Xor aranjimanı» fənninin tədrisi zamanı hər bir konkret dərslə üzrə müəllimə hansı təlim formasından və metodlardan istifadə edilməsi üçün tam sərbəstlik verilməlidir.

Müəllimlə məsləhət də tələbənin ümumi nailiyyət səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Məsləhət saatlarında aşağıda göstərilən işlər görülür:

- Seminar məşğələlərində mübahisəli kimi müəyyənləşdirilən məsələlər ətrafında söhbətlər aparılır;
- Oxunması təklif olunan tədris materialı ilə bağlı müzakirələr edilir;
- Sərbəst işlərin mövzularının seçilməsi, işlənilməsi və təhvilə ilə bağlı məsləhətləşmələr aparılır;
- Sərbəst işlərin təqdimatının məzmunu və formasına dair tövsiyələr verilir;
- Müxtəlif növ xorklar üçün işləmə və tərtibat etmə üsulları araşdırılır.

4.4. «Xor aranjimanı» fənninin tədrisində istifadə olunan forma və metodlar.

Tədrisi nəzərdə tutulan bu kurs üzrə təlimin təşkilə üçün bir sıra təlim strategiyaları və təlim fəaliyyətləri nəzərdə tutur:

Mühazirə – ilkin məlumatların verilməsi formasıdır, ali məktəbdə öyrənənlər fənnin ən vacib məsələləri ilə bağlı heç bir təsəvvürə malik olmadıqda, onlara zəruri biliklərin çatdırılmasında yardımçı metoddur. Mühazirələr müəllimin nitqini müşayiət edən mətn üzrə Power Point proqramında xüsusi hazırlanmış slaydlarla müşayiət olunur. Belə olan halda dərs artıq quru mühazirə formasından müasir canlı *lektoriya* formasına çevrilir. Bucür yanaşma həm mövzu barəsində vizual məlumatın alınmasını təmin edir, həm də məlumatların öyrənənlər tərəfindən daha da yaxşı mənimsənilməsinə xidmət edir.

Laborator məşğələ – mühazirə kursundan sonra keçirilən təlim formasıdır. Burada tələbələrin aldıqları nəzəri biliklər praktiki şəkildə möhkəmlənir. Bir çox hallarda müəllim kompüter və ya xüsusi aparatura vasitəsilə müxtəlif xor əsərlərini müxtəlif xor kollektivlərinin ifasında tələbələrə dinlətdirir. Müəllim tələbə ilə birgə xor əsərlərinin hər bir konkret ifadə xüsusiyyətlərini araşdırır, sonra ifa olunan müxtəlif xor əsərlərinin nəzəri-musiqili və vokal-xor cəhətdən təhlilini edir.

Tədqiqat – fənnin tədrisində vacib metodlardan biridir. Buraya həm dərs şəraitində müəllimin tələbə ilə birgə qarşılıqlı araşdırmaları, həm də ən vacib olan tələbənin müstəqil apardığı sərbəst işləri daxildir. Sərbəst işlərin üzərində çalışarkən tələbə müstəqil araşdırma aparmağı, maraqlı və az məlum olan faktları yığmağı öyrənir, yəni onda tədqiqatçı keyfiyyətləri və yaradıcı müstəqillik formalaşır.

Disput-müzakirə – fənnin təliminin təşkilində mühüm yer tutan metoddur. Onun vasitəsilə təlim zamanı müxtəlif fikir mübadiləsi üçün şərait yaranır, bu da dərsin maraqlı canlı fətmada keçməsinə təmin edir. Bu zaman bəzi məsələlərə dair ilkin məlumatlar yada salınır, təsəvvürlər qurulur, arqumentlər irəli sürülür və təhlil olunur, mühakimələr yürüdüür. Müxtəlif fikirlərin arqumentasiyası əsaslı və real faktlara söykənən olmalıdır.

Dərs-yarış (müsabiqə) – belə təlim formasıdır ki, burada tələbə əldə etdiyi bilik, vərdiş və bacarıqlarını təstiq edir. Belə olan halda tələbədə özünə güvən, məsuliyyət hissləri, sağlam rəqabət və tərəf müqabili ilə əlaqə yaratma bacarığı formalaşır. Bu dərs formasını semestrin sonunda keçirmək olar.

Dərs-konsert – belə təlim formasıdır ki, burada tələbə artıq yaxşı mənimsədiyi bacarıq və vərdişləri təkcə müəllim qarşısında deyil, həm də geniş auditoriya qarşısında nümayiş etdirir. Belə olan halda tələbədə yaradıcı və təşkilati vərdişlər, geniş dinləyici auditoriyası ilə əlaqə yaratma bacarığı formalaşır. Konsertin semestrin axırında, yəni fənnin təliminin sonuna yaxın keçirilməsi daha məsləhətdir.

4.5. Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya

Təhsil islahatlarının əsasını inteqrasiya prinsipi təşkil edir, çünki təbii əlaqələr ümumiləşdirilmiş biliklərin verilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulu-

mu”na əsaslanaraq magistrantların maraq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq inteqrasiyanın aşağıdakı modelləri tətbiq olunur:

- fəndaxili əlaqə;
- fənlərarası əlaqə.

İnteqrasiyanın bu modeli iki yerə ayrılır: üfüqi və şaquli.

Fəndaxili inteqrasiya fənn üzrə məzmun xətləri arasındakı əlaqələri nəzərdə tutur və gələcək musiqi müəlliminin bilik və bacarıqlarının tamlıqla formalaşmasına şərait yaradır. Məsələn, 1-ci xətti (Xor aranjimanı barəsində ümumi anlayış) 3-cü və 4-cü xətlə (Müxtəlif əsərlərin məktəbli xoru üçün tərtibatı və Xalq mahnılarının müxtəlif xorlar üçün işlənilməsi) əlaqələndirmək biliklərin möhkəmlənməsi baxımından yaxşı nəticə verə bilər. Bu üfüqi əlaqədir.

Şaquli əlaqə isə standartların semestrlər və mərhələlər üzrə əlaqəsini təmin edir. “Xor aranjimanı” fənni bir semestr ərzində keçirildiyi üçün bu əlaqə forması burada əhəmiyyət kəsb etmir.

Fənlərarası inteqrasiya müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasını nəzərdə tutur. Məsələn, “Xor aranjimanı” fənninin “Harmoniya”, “Xorşünaslıq”, “Polifoniya”, “Xor sinfi”, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fənləri ilə bilavasitə inteqrativ əlaqəsi açıq-aşkar görünür. Bundan əlavə, həmçinin “Musiqi tarixi”, “Dirijorluq”, “Musiqi formasının təhlili”, “Əsas alət”, “Vokal” fənlərilə də dolayısı əlaqə baş verir, yəni adları çəkilən fənləri bilmədən “Xor aranjimanı” fənnini də mükəmməl bilmək qeyri mümkündür. Fənlər üzrə inteqrasiya təlim nəticələrinin əldə edilməsinə xidmət edir və təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasını təmin edir. Nəzəri təlim praktiki məşğələ ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilir.

V. Tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

5.1. Qiymətləndirmənin ümumi prinsipləri

Pedaqoji ali məktəb sistemində tələbələrin nəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi ardıcıl və sistemli proses olub onun fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi bilavasitə pedaqoji təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi və nəticə etibarlı ilə onun yüksəlməsinə xidmət edir.

Tələbələrin nəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi aldığı təhsilin keyfiyyəti və inkişafı haqqında müvafiq məlumatların toplanması və onların təhlili ilə müşayiət olunur.

Məlumatların toplanması məşğələ dərslərində frontal sorğuların, kollokviumların və auditoriyada müsahibələr aparılması ilə yoxlanılır. Eyni zamanda fənn kurikulumunun icra vəziyyətinin, tələbə və müəllimin fəaliyyətinin müşahidə edilməsi, qrup jurnalların, imtahan cədvəllərinin və digər təhsil sənədlərinin təhlili və s. üsullarla həyata keçirilir. Seminar məşğələlərindəki fəaliyyəti öyrənənin ümumi nailiyyət səviyyəsinin 30%-ni təşkil edir. Qiymətləndirmə ilə bağlı məşğələlərdə aşağıdakı işlər görülür:

- Aparılan tədqiqatların (sərbəst, müstəqil iş) və praktiki olaraq müxtəlif musiqi əsərlərinin aranjiman etmənin nəticələrini, eləcə də oxuduqları tədris materiallarını əhatə edən 10-15 dəqiqə müddətində (müxtəlif təkliflərin, sualların verilməsi və müzakirə də daxil olmaqla) yoldaşları qarşısında nümayiş etdirir.
- Xor işləməsi və tərtibatı üslubları araşdırılır, müxtəlif bəstəkarların yaradıcılığında xor işləməsi və tərtibatı nümunələri hər cəhətdən təhlil olunur, xalq mahnıalarının aranjiman üsulları axtarılır.

Toplanmış məlumatlar tələbələrin fənnə münasibətini və onların nailiyyətlərini, professor-müəllim heyətinin hazırlıq səviyyəsini, kurikulumun məqsədə uyğunluğunu və s. əhatə edir.

Məlumatların təhlilinə görə aparılmış qiymətləndirmənin nəticələri Azərbaycanda pedaqoji təhsil siyasətinin qurulması və gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsi üçün mənbə hesab edilir.

Tələbələrin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məqsədəuyğunluq, qarşılıqlı dəyərləndirmə, müvafiqlik və etibarlılıq, inkişafyönümlülük və qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanır.

Tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üç istiqamətdə aparılır: müəssisədaxili, milli və beynəlxalq.

5.2.Qiymətləndirmə mexanizmi

5.2.1. Davamiyyət:

Fənn üzrə ayrılan bütün saatların 30%-dən çoxunda iştirak etməyən tələbə imtahana buraxılmır.

5.2.2.Fənnin mənimsənilməsi qaydası:

Balların maksimum miqdarı – 100 bal

Semestr ərzində toplanan maksimum bal – 50 bal

– Dərsə davamiyyətə görə maksimum – 10 bal

– Tələbələrin sərbəst işlərinə görə maksimum – 10 bal

– Seminar məşğələlərində fəallığa görə və kollokviumların nəticələrinə görə maksimum – 30 bal

Seminar dərslərində tələbənin jurnalda ən azı 3 qiyməti olduqda ona fənn üzrə ballar hesablanır. Əks halda ona ball hesablanmır (dərs saatları az olarsa frontal sorğu aparılır). Kollokvium sorğusu üzrə isə yalnız 3 qiymət olmalıdır. Həm seminar, həm də kollokvium qiymətləri toplanır, sonra qiymətlərin sayına bölünür və alınan rəqəm üçə vurulur.

Sərbəst iş mövzuları fənni tədris edən müəllim tərəfindən tam sərbəst şəkildə müəyyənəşdirilir. Tapşırıqlar mühazirə mövzusu çərçivəsində müəllimin istəyi ilə dəyişdirilə bilər. Hər bir tapşırığın yerinə yetirilməsi 1 balla qiymətləndirilir.

Son imtahan tələbənin ümumi nailiyyət səviyyəsinin 50%-ni təşkil edir. İmtahanda aldığı balların maksimumu 50 ball, minimumu isə 17 ball təşkil edir. Semestr ərzində və imtahanın nəticəsinə görə toplanan balların cəmi 50-dən yuxarı olduqda tələbə fənni mənimsəmiş hesab edilir.

İmtahan tələbləri:

- fənnin nəzəri suallarına cavab vermək;
- müxtəlif xorlar üçün aranjiman növlərini təqdim etmək və onların üsullarını əsaslandırmaq.

5.2.3. Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi

(Semestr ərzində və imtahan nəticəsinə görə toplanan balların cəmi) Qiymətləndirmə aşağıda göstərilən meyarlar ilə aparılır:

51 balldan aşağı – «geyri kafi» - **F**

51-60 ball – «qənaətbəxş» - **E**

61-70 – «kafi» - **D**

71-80 – «yaxşı» - **C**

81-90 – «çox yaxşı» - **B**

91-100 – «əla» - **A**

Qiymətləndirmə meyarları

Biletdə verilən hər bir sual üçün

- 10-9 bal – tələbə keçilmiş materialı dərindən başa düşür, cavabı dəqiq və hərtərəflidir, biletdə göstərilən xor aranjiman növünü təqdim edərək onun üsullarını əsaslandırma bilər;
- 8 bal – tələbə keçilmiş materialı tam başa düşür, mövzunun məzmununu açıqlaya bilər, lakin xor işləməsində xırda qüsuraya yol verilmişdir;
- 7 bal – tələbə materialı yaxşı bilir, lakin bəzi məsələləri tam açıqlaya bilmir və yaxud işləməsində bir neçə xırda qüsur var;

- 6 bal – tələbə materialı ümumi şəkildə bilir və yaxud xor işləməsində gözə çarpacaq dərəcədə nöqsan var;
- 5 bal – tələbə mövzunu dolğunluqla açıqlaya bilmir, xor işləməsində əhəmiyyətli qüsur vardır;
- 4 bal – tələbənin cavabı qismən doğrudur, xor işləməsində bir neçə əhəmiyyətli qüsur var;
- 3 bal – tələbənin mövzudan sadəcə ümumi anlayışı var və işləməsində çox qüsurlar var;
- 1-2 bal – tələbənin mövzudan qismən xəbəri var, işləməsi çox zəifdir;
- 0 bal – suala cavab yoxdur.

VI. Resurslar

6.1.Maddi-texniki təminat

Fənnin tədrisi üçün aşağıdakıların olması zəruridir:

- xüsusi təchiz olunmuş auditoriya;
- fortepiano aləti;
- kompüterlər;
- audio və videotexnika;
- proektor;
- internetə çıxış;
- tədris əşyaları (müxtəlif xor musiqisi nümunələrinin notları, yazı lövhəsi, iş vərəqləri və dəftərləri, slaydlar, audio- və videodisklər və kasetlər, yazı ləvazimatı və s.)

6.2.Tədris-metodiki təminat

Fənnin tədrisində aşağıdakı metodiki vasitələrdən istifadə zəruridir:

- konkret dərş nümunələrini əks etdirən filmlər;
- tədris filmləri;

- müxtəlif xor musiqisinin üslub xüsusiyyətlərini əks etdirən səs yazıları (disk və ya kasetlər);
- dərslik və dərs vəsaitləri;
- xor musiqi nümunələrini əks etdirən not yazıları;
- əvvəlcədən hazırlanmış tədris materialları;
- veb-materiallar.

6.3.Təklif edilən əsas ədəbiyyat siyahısı

1. J.Qədimova. “Musiqinin tədrisi metodikası”, Bakı, 2007
2. Y.Həbibov. “Xorşünaslıq”, Bakı, 1999
3. N.Mirzəyeva “Xorşünaslıq”, Bakı, 2007
4. Z.İsmayılova. “Azərbaycan bəstəkarlarının a capella xorları və onların tədrisi”, Bakı, 1987
5. Z.İsmayılova “İzahlı xor lüğəti”, Bakı, 2003
6. K.Dmitriyevskaya “Xor əsərlərinin təhlili”, Moskva, 1965
- 7.E.Əfəndiyeva “Musiqi əsərlərinin təhlili”, Bakı, 2003
8. O.Rəcəbov, G.Məmmədova. “Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası”, Bakı, 2009
9. Mirzəyeva N. “Xor üçün işləmələr”, 1-2 cild, Sivas, 2012
- 10.Qədimova J. “Məktəb mahnı repertuarı üzərində iş musiqi müəllimi hazırlığında əsas amil kimi”, Bakı, 1996
11. O.Rəcəbov, N.Kazımov, Y.Axundova, O.İmanova. “Musiqi” 5-6 siniflər, Dərslik, Bakı, 2013
- 12.Y.Həbibov. “Azərbaycan bəstəkarlarının xalq mahnılarının xor tərtibatları”, Daşkənd, 1985
- 13.N.Əliverdibəyov “Azərbaycan xalq mahnıları”, Bakı,1963
- 14.M.Н.Ивакин. «Хоровая аранжировка», Москва, 2003
15. Р.Голямов. «Хоровая аранжировка», Барнаул, 2007
- 16.А.Ушкарев. «Основы хорового письма», Москва, 1986
17. В.Самарин. «Хороведение и хоровая аранжировка», М., 2002
18. А.Юрлов. «Переложения и обработки хора», Москва, 1997

19. О. Девуцкий. «Теоретические аспекты искусства хоровой аранжировки», М., 2006
20. О. Ю. Козинская, М. А. Фадеева. «Хороведение и хоровая аранжировка», Саратов, 2011

6.4. Tövsiyyə olunan əlavə ədəbiyyat siyahısı

1. J. Qədimova. “Musiqi pedaqogikası: tarixilik və müasirlik”, B., 2012
2. O. Rəcəbov, N. Kazımov, Ə. Ələkbərov, F. Hidayətova. “Azərbaycan xalq musiqisi və musiqi müəllimi hazırlığı”, Bakı, 2012
3. Tülin Y. “Harmoniya haqqında nəzəriyyə”, Leningrad, 1977
4. Dadaşova E., Əliyeva M. “Dirijorluq və onun tədrisi metodikası”, Bakı, 2013
5. Kamilova N. “Vokal və onun tədrisi metodikası”, Bakı, 2010
6. С. К. Мусин. «Практический курс хоровой аранжировки», Новосибирск, 1966
7. И. Лицвенко. «Техника переложения сольных вокальных произведений для разных хоровых составов». М., 1964
8. И. Лицвенко. «Практическое руководство по хоровой аранжировке», М., 1965
9. А. Юрлов. «Хоровые переложения», М., 1969
10. Г. Плотниченко. «Практические советы по хоровой аранжировке», М., 1971
11. А. Лушкарев. «Основы хорового письма», М., 1982
12. А. Березин. «Переложения для детского хора», М., 1965
13. П. Горохов, Д. Зарецкий. «Хоровая аранжировка», Киев, 1972
14. А. Копылов. «Хоровое письмо», М., 1979
15. П. Левандо. «Хоровая фактура», Ленинград, 1984
16. А. Ленский. «Искусство хоровой аранжировки», М., 1980
17. А. Демченко. «Из истории жанра обработки», Воронеж, 2006

VII. Metodiki tövsiyyələr

7.1. Təklif olunan sərbəst is mövzuları:

1. Uşaq xoru üçün əsərlərin aranjimanı zamanı uşaq səslərinin spesifik cəhətlərinin nəzərə alınması.
2. Azərbaycanda xor işləməsi və tərtibatı janrının xüsusiyyətləri.
3. R.Şəfağın xor işləmələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri.
4. Sınıfdən kənar tədbirlərin keçirilməsində musiqi müəlliminin xor aranjimanı vərdişlərinə yiyələnmənin əhəmiyyəti.
5. İbtidai siniflərdə musiqi dərslərində xor tərtibatından istifadə.
6. N.Əliverdibəyovun işləmələrinin üslub xüsusiyyətləri.
7. C. Cahangirovun xalq mahnılarının işləmələrinin üslub xüsusiyyətləri.
8. Xor işləmələrində xor fakturasının rəngərəngliyinə nail olma üsulları.
9. Xor işləmələrində müxtəlif koloristik effektlərdən istifadə.
10. 4səsli qadın xorunun 4səsli kişi xoru üçün tərtib edilməsi.
11. 3səsli qadın xorunun 3səsli kişi xoru üçün tərtib edilməsi.
12. 3 səsli qadın xorunun 4səsli qarışıq xor üçün tərtib edilməsi.
13. Instrumental əsərin uşaq xoru üçün tərtib edilməsi.
14. Xalq mahnısının polifonik üslubda uşaq xoru üçün işlənilməsi.
15. Xalq mahnısının hamofon-harmonik üslubda uşaq xoru üçün işlənilməsi.
16. Xalq mahnısının işləməsində imitasiya priyomundan istifadə.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
------------	---

I.Ümumi müddəalar

1.1. «Xor aranjimanı» fənninin proqram-kurikulumu və onun xarakterik cəhətləri.....	5
1.2.«Xor aranjimanı» fənninin əhəmiyyəti və onun tədrisinin əsaslandırılması.....	6
1.3.«Xor aranjimanı» fənnin məqsədi.....	7
1.4. «Xor aranjimanı» fənninin vəzifələri.....	8

II.«Xor aranjimanı» fənnin məzmunu

2.1.Fənn üzrə təlim nəticələri.....	10
2.2.Məzmun xətləri, onların əsaslandırılması və ümumi təlim nəticələri.....	11

III.Məzmun snandartları

3.1.Xor aranjimanı haqqında ümumi anlayış.....	27
3.2.Azərbaycanda xor işləmələri bir janr kimi formalaşması.....	27
3.3.Müxtəlif əsərlərin məktəbli xoru üçün tərtibatı.....	28
3.4.Xalq mahnılarının müxtəlif xorlar üçün işlənilməsi.....	28
3.5.Məzmun xətlərinin saatlar üzrə bölgüsü.....	29

IV.Təlim strategiyaları

4.1.«Xor aranjimanı» fənninin təliminin təşkili mexanizmi.....	32
4.2.Pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri.....	32
4.3.Təlimin təşkilinin forma və üsulların təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr... ..	34
4.4.«Xor aranjimanı» fənninin tədrisində istifadə olunan forma və metodlar.....	35
4.5.Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya.....	36

V.Tələbə nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi

5.1.Qiymətləndirmənin ümumi prinsipləri.....	38
5.2.Qiymətləndirmə mexanizmi.....	39

VI.Resurslar

6.1.Maddi-texniki təminat.....	41
6.2.Tədris-metodiki təminat.....	41
6.3.Təklif olunan əsas ədəbiyyatın siyahısı.....	42
6.4.Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyatın siyahısı.....	43

VII.Metodiki tövsiyələr

7.1.Təklif olunan sərbəst iş mövzuları.....	44
---	----

